

FEİLİ LEKSEMLƏRDƏ POLİSEMİYANIN MEYDANA ÇIXMASI ŞƏRAİTİ VƏ SƏBƏBLƏRİ

Xülasə

Bu məqalə feili leksemlərdə polisemiyanın meydana çıxması şəraiti və səbəbləri haqqındadır. Çoxmənalılıqla bağlı problemlərin aradan qalxmasına kömək edəcək üsullardan biri də polisemiyanın mənbəyindən xəbərdar olmaqdır. Bildiyimiz kimi bir sözün müxtəlif mənə çalarları ola bilər. Dildə olan sözlərin mənalarını anlamaq üçün lüğəvi mənasını, qrammatik quruluşunu bilmək kifayət etmir. Həmçinin sözlər arasındakı semantik əlaqəni də izah etmək lazımdır. Çoxmənalılıq bəzən səhv anlaşılmağa gətirib çıxarda bilər. Qeyd etdiyimiz kimi sözün mənasının aydınlaşdırılmasında kontekst köməyə gəlir, lakin, bəzən elə hallar olur ki, hətta kontekst belə bu zaman çarəsiz qalır. Bu kimi hallar azlıq təşkil etsə də, yenə də təhlilə ehtiyac duyulur. Çoxmənalı sözlərin tədrisində yarana biləcək linqvistik problemlərdən biri də öyrənənlərin sözün ehtiva etdiyi mənalarını kontekstə uyğunlaşdırma bilməməsidir. Belə ki, o, sözün bir, yaxud iki mənasını bilsə də, kontekstin tələb etdiyi mənanı bilmirsə, çətinlik çəkəcək və problemi həll etməyə meylli olacaq. Sözlərin çoxmənalılığı kontekstlərlə yanaşı idiomatik ifadələrdə də özünü göstərir. Belə ki, ilkin mənanı xatırladan bu ifadələr məcazi mənada işlənir. Tərkibində polisemantik sözlər olan ifadələr idiomatic polysemy adlanır. Sonda, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dildə bu kimi problemlər aktual məsələlərdən biri olmuşdur.

Açar sözlər: sözün mənası, dildə olan modifikasiya, polisemiyanın tezliyi

Polisemiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hansısa əşyanın, hadisənin adı başqa bir əşyaya, hadisəyə köçürülür və beləliklə, bir söz eyni zamanda bir neçə əşyanın, hadisənin adlandırılmasına xidmət edir.

Çoxmənalılıqla bağlı problemlərin aradan qalxmasına kömək edəcək üsullardan biri də polisemiyanın mənbəyindən xəbərdar olmaqdır. Bildiyimiz kimi bir sözün müxtəlif mənə çalarları ola bilər. Burada təqdim olunan təsnifat bir tərəfdən “mikrokosmos” kimi sözün daxili xüsusiyyət və əlaqələrini, digər tərəfdən isə xarici aləmlə münasibətlərini nəzərə almaq üçün bir addımdır.

I. Tətbiqi keçirilmə çoxmənalılığın əsas mənbəyidir.

Green sifəti “mavi və sarı arasında ortaqlıq təşkil edən rəng”, meyvələrə və ya bitkilərə aid olanda isə bəzi əlavə xüsusiyyətlər daşıyır:

- 1) Kal - The apple is still green.
- 2) Cavan və zəif - Don't hurt the green blade for you shall have not corn.
- 3) Çiçəklənən
- 4) Təbii nəmliyini saxlayan və quru olmayan - green crop (kal vəziyyətində olarkən ərzaq üçün istifadə olunan məhsul)

Cry feili;

- 1) Yalvarıb yaxarmaq - The drowning man *cried* for help.
- 2) Açıq şəkildə elan etmək, kütlə içində bildirmək - The proclamation was cried throughout the country.
- 3) Göz yaşı tökmək - The child was *crying* for his mother.

Bu iki sözdə məna keçirilməsi əsas anlayışın verilən cəhətini ifadə edir. Bu kimi keçirilmə xarici əlaqələri əks etdirmir. Yaşıl bitki ilk olaraq rəng baxımından yaşıldır, daha sonra isə o digər cəhətləri də əks etdirir. Lakin digər mənalarına baxmayaraq bu sözün ilkin mənası əsas götürülür. Bu *cry* felinə də aiddir.

Bu baxımdan daha bir maraqlı misal olaraq *wear* felini nəzərdən keçirə bilərik: *One wears a dress and from long use it wears out.*

Aydındır ki, burada *wear* sözü iki əks mənalarda işlədilib. Sadəcə kontekstdən bilmək olar ki, söz bu iki yerdə hansı mənanı daşıyır. Bu sözün antonimlik təşkil edən mənalarını göstərən yeganə misal deyil. Qəribəsi odur ki, təcrübədə nadir hallarda anlaşılmazlıq yaranır.

II. *Xüsusiləşmə* çoxmənalılığın digər mənbəyidir. Söz texniki termin kimi işlədildikdə əlavə mənalar kəsb edir.

Action:

- 1) Fəaliyyət göstərmə şəraiti və ya prosesi;
- 2) Edilən iş, əməl;
- 3) Dramda səhnəyə qoyulan iş;
- 4) Alətin fəaliyyət göstərdiyi üsul və ya buna təsir edən mexanizm.

Texniki termin kimi isə:

- 1) Hüquqi prosesin qəbul edilməsi;
- 2) Hüquqi proses;
- 3) Düşmən və ya döyüş əleyhinə fəal əməliyyat və s.

Cock - ev quşlarının erkəyi.

Texniki termin kimi isə:

- 1) Kran;
- 2) Odlu silahda hissələri boşaldan və birləşdirən mexanizm;
- 3) Balans göstəricisi və s.

Bədənin hissələrini bildirən sözlər tez-tez texniki terminlər kimi istifadə olunur. Belə ki, *head*, *hand*, *finger*, *foot* bir sıra mexaniki hissələri ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Bəzi hallarda əks proses də baş verə bilər, texniki termin bu və ya digər səbəbdən dolayı yolla müxtəlif qeyri-texniki mənalar kəsb edə bilər (Molhova J. *Outlines of English lexicology*. Sofia, 1967, p.168 s.30).

III. *Məcəzi ifadələr* də çoxmənalılığa gətirib çıxara bilər. Sözün məcazi mənada işlənmə qabiliyyətinə malik olması çoxmənalılığın əlamətlərindən biridir. Məcəzi məna sözlərin əsas nominativ mənalarından fərqlənən köçürmə mənasıdır. Məcəzilik sözlərin müxtəlif əlaqələrində yaranır. Sözün məcazi mənası obrazlı təfəkkürün məhsuludur.

İdiomlarda məcazi mənalı sözlərin, yəni frazeoloji birləşmələrin fərqi odurki, idiomlar digər dilə tərcümə olunmur və tərkibindəki sözlər leksik vahidliyindən məhrum olur.

Under weather - bu idiom *pis əhvalda olmaq* mənasını verir. Halbuki, ayrılıqda *under* - altında, *weather* - hava mənasını daşıyır və bunun da *pis əhval* sözü ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Lakin məcazi mənalı sözlər birləşmə tərkibində öz funksiyasını saxlayır, leksik vahidliyindən məhrum olmur.

Məcəzi mənalı sözlərə aid bəzi misallara baxaq:

- He combed the streets for his old friends, Pilon and Danny and Pablo and could not find them.

- The porters shrieked ferocious things like attention as they elbowed past, walking mountains of baggage.

- If you are going my way I can give you a lift.

- Oh, it's all Greek I know and I won't bother you and more with with it.

Bu bir neçə misaldan aydındır ki, hətta xüsusi adlar və saylar da emosional rənglilik daşıyaraq məcazi mənada işlənilə bilər və digər məna çalarları qazana bilər.

IV. *Alınma sözlər*. İngilis dilində xarici mənşəyi olan söz alındığı dildəki mənasından fərqli mənə ifadə edə bilər. Bəzi hallarda əvvəlki mənə yeni mənəyə təsir edə bilər. Bu xüsusilə, hər iki dildə danışan insanların yaxın əlaqədə olmalarının davam etdiyi şəraitdə mövcud olur.

Intrigue sb

1) *Sirli sevgi yaşamaq*;

2) *Layihələrin həyata keçirilməsi üçün sirli təsir daşımaq; intriqa yaratmaq* və s.

Bunlar bu sözün ingilis dilində olduğu mənalarıdır. Son zamanlarda fransız dilinin təsirinə əsasən həmin söz nəyəsə maraq oymatmaq mənasında işlədilər bilər.

Actual sifəti həqiqi, əsl, real mənalarını ifadə edir. Lakin fransız dilinin təsiri nəticəsində o, indiki zamanla bağlı olan hazırki, cari mənalarını ifadə edir ([Molhova J. Outlines of English lexicology. Sofia, 1967, s.31).

V. *Mənə keçirilməsi mexanizmi*. Sözün semantik inkişafı 2 mərhələdə həyata keçirilir: radiasiya (təsiretmə) və ardıcıl keçirilmə (qarşılıqlı əlaqə). Çoxmənalılıq təhlil edərkən deyər bilərik ki, burada əsas, özül proses radiasiyadır (təsiretmə). Radiasiya da elə bir modeldir ki, burada əsas, özül mənə mərkəzdə durur və digər əlavə mənə çalarları isə radiasiya şüaları kimi birbaşa onunla əlaqədar olur. Radiasiyaya ən gözəl misal foot sözünün çoxsaylı mənaları ola bilər:

Foot

1. a) ayağın ən aşağı hissəsi;

b) çarpayının, məzarın və s. ayaq qoyulan uc hissəsi;

c) corabın ayağı örtən hissəsi;

2. Prosody - biri əsas vurğu daşıyan çoxsaylı hecalardan ibarət beyt bölümü

3. insan ayağının uzunluğuna əsaslanan ölçü vahidi

4. analogi istifadələri

a) baza, təməl

b) zooloji

c) botanik, ləçəyin bir hissəsi

5. a) ən aşağı hissə, alt

b) enişin başlanğıcı və ya sonu

c) dib, ən aşağı hissə

Yuxarıdakı misalları nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, əsas, özül mənəsi birincidir, digər iki mənə yer, mövqə eyniliyinə əsaslanır, zooloji və botaniki terminlərin hər ikisi uyğun orqanlar və onların mövqə funksiyalarının eyniliyinə əsasən özül mənə ilə mövqə eyniliyinə əsasən sıx birbaşa əlaqəlidir. [Molhova J. Outlines of English lexicology. Sofia, 1967, p.23].

Həmçinin başqa bir misal olaraq *face* sözünü göstərər bilərik. *Face* sözünün ilkin mənəsi insan başının qabaq, ön, üz hissəsini ifadə edir. Bu mənə ilə əlaqədar olaraq *the front part of a building, the front part of a watch, the front of a playing card* mənaları formalaşdı (Дубенец Э.М. Современный английский язык. Лексикология. Москва, 2010, p.1240).

Ardıcıl keçirilmə (qarşılıqlı əlaqə) mənə keçirilməsinin digər variantıdır. Söz latın dilindən götürülüb “*əlaqələnmə ardıcıl zəncirvari birlik*” deməkdir ki, bu da bu modelin eynilə görünüşüdür. Belə ki, ardıcıl keçirilmə zamanı sözün ikinci dərəcəli, törəmə mənaları zəncirvari inkişaf edir. Məsələn:

Heart – ilk mənəsi “*bədən orqanı*” dır. Qrafik olaraq biz onu mərkəzi mənə olaraq qəbul edə bilərik. Sözün məcazi mənəsi da məhz burdan yaranır: hissiyyat, anlama, fikir ocağı. Bu son mənədən da bir neçə əlavə mənə alınır:

1. ümumi mənada ağıl

2. insanın daxili fikirləri və sirli hisslərinin ocağı

3. niyyət

4. emosiya ocağı

5. sevgi ocağı

6. cəsarət ocağı

7. mənəvi hiss, duyğu

Bütün bu mənalar *hisslərin ocağı* mənasıyla əlaqədardır. Öz növbəsində bu sonuncu mənə da iki əlavə mənanın mərkəzi olur: *bədən və ruh* (Дубенец Э.М. Современный английский язык. Лексикология. Москва, 2010, .s.33).

Çoxmənalılıq tez-tez incəsənət əsərlərində, poeziya və nəsrə istifadə olunur. Bir sıra cinas sözlər (kalamburlar) çoxmənalılığa əsaslanır. Məsələnin bu tərəfiylə üslubiyyət məşğul olur.

Çoxmənalılıq bəzən səhv anlaşılmağa gətirib çıxarda bilər. Qeyd etdiyimiz kimi sözün mənasının aydınlaşdırılmasında kontekst köməyə gəlir, lakin, bəzən elə hallar olur ki, hətta kontekst belə bu zaman çarəsiz qalır. Bu kimi hallar azlıq təşkil etsə də, yenə də təhlilə ehtiyac duyulur.

Çoxmənalı sözlərin omonimlərlə səhv salınması, ikimənalılıq hallarının müşahidə edilməsi, bu sözlərin işləndiyi idiomatik ifadələrin düzgün başa düşülməməsi və çoxmənalı sözlərin kontekst daxilində tələb etdiyi mənalar linqvistik problemlər olsa da, mənanın əvvəlcədən izahı və nümunələrlə möhkəmləndirilməsi bu problemlərin aradan qalxmasına kömək edir.

Ədəbiyyat

1. Arnold I.V. The English word M.: High School, 1979, p.180.
2. Дубенец Э.М. Современный английский язык. Лексикология. Москва, 2010, p.124.
3. Hasanov H.A.; The lexicon of modern Azerbaijani language. Baku, 1988, p.176.. Molhova J. Outlines of English lexicology. Sofia, 1967, p.168
4. Soloshenko A.M. Lecture notes on English lexicology. L.: Lviv University Press, 1998, p.98.
5. Polysemy: Flexible Patterns of Meaning in Mind and Language" by Zazie Todd, Vimala Herman, and David D. Clarke. New York: Moutonde Gruyter, 2003. p.102.

Ш.Мамадова

Условия и причины появления полисемии в глагольных лексимах

Резюме

Эта статья об условиях и причинах появления многозначности в лексике. Один из способов, чтобы помочь преодолеть проблему полисемии - это знать ее первопричину. Как известно, одно слово может иметь разные значения. Словарного значения и грамматической структуры слов недостаточно для понимания значений слов. Семантические отношения между словами также должны быть объяснены. Полисемия иногда может привести к недопониманию. Как уже упоминалось, контекст помогает нам прояснить значение слова, но иногда случается, что даже контекст беспомощен. Хотя такие случаи являются меньшинством, все еще существует необходимость анализа. Одна из языковых проблем, которая может возникнуть при обучении многоязычных слов, заключается в том, что учащиеся не могут понять значение слова в контексте. Поэтому, даже если он знает одно или два значения, ему будет трудно справиться с проблемой, если он не знает, какое значение требуется в контексте. Многозначность слов наряду с контекстом также выражается в идиоматических выражениях. Таким образом, эти выражения, которые напоминают первоначальное значение употребляются в переносном смысле. Фразы, содержащие многозначные слова, называются идиоматической многозначностью. В итоге можно сделать вывод, что такие проблемы в языке стали одной из актуальных проблем.

Ключевые слова: значение слова, модификация языка, частота полисемии